

Krystyna Grzesiak [ORCID: 0000-0001-7048-8636]

dr, Wydział Psychologii, Pedagogiki i Nauk Humanistycznych,
Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

PLACÓWKI WYCHOWANIA POZASZKOLNEGO W POLSCE W CZASIE PANDEMII COVID-19

Streszczenie

Celem artykułu jest opis wpływu ograniczeń związanych z Covid-19 na działalność placówek wychowania pozaszkolnego w Polsce. W opracowaniu zaprezentowano formy pracy podejmowane przez nauczycieli w czasie zamknięcia placówek. Opisano trudności związane z pracą zdalną, ale wskazano też aspekty pozytywne tego stanu rzeczy. Zwrócono uwagę na wsparcie, jakie w tym trudnym okresie dzieci i młodzież otrzymywały od nauczycieli.

Słowa kluczowe: czas wolny, edukacja zdalna, placówka wychowania pozaszkolnego, pandemia Covid-19

Leisure-time institutions during the pandemic time in Poland

Abstract

The description of the influence connected with Covid-19 pandemic on the function of the leisure-time institutions in Poland is the main goal of a paper. There were presented some forms undertaken by teachers during the closed leisure-time institutions. Some difficulties connected with the distance work were described and some positive aspects of this period was showed. It was accentuated that a support which was given by teachers to the children and the youth in this difficult period was valuable.

Key words: leisure time, remote education, leisure-time institution, Covid-19 pandemic

Wprowadzenie

Pojawienie się wirusa SARS-CoV-2 zmieniło funkcjonowanie ludzi na całym świecie. Zatrzymanie w pierwszych miesiącach roku 2020 pracy wielu instytucji miało powstrzymać szerzenie się pandemii. W większości krajów, decyzją

odpowiednich ministerstw, wprowadzono szereg ograniczeń związanych z działalnością gospodarczą i aktywnością społeczną. Zawieszono organizację wydarzeń o charakterze kulturalnym i sportowym, ograniczono dostępność instytucji dla publiczności oraz wstrzymano zajęcia w placówkach edukacyjnych.

W Polsce działalność instytucji o charakterze oświatowym i kulturalnym zawieszono 12 marca 2020 r. Czasowo zamknięto wtedy m.in. żłobki, przedszkola, szkoły, uczelnie wyższe, a także biblioteki, muzea, galerie sztuki, teatry i inne placówki świadczące usługi kulturalne. Kształcenie na odległość wprowadzone zostało Rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 20 marca w sprawie szczegółowych rozwiązań w okresie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty, w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem Covid-19¹. W praktyce kształcenie na odległość polegało na różnych formach pracy online – synchronicznej lub asynchronicznej. Stan całkowitej izolacji trwał do 20 kwietnia, kiedy rząd ogłosił częściowe zniesienie restrykcji. Dotyczyły one wybranych sektorów gospodarki oraz ograniczeń na aktywność sportową. Kolejne „luzowanie” obostrzeń miało miejsce w maju i w czerwcu – od 6 maja otwarto żłobki i przedszkola, a od 30 maja zaczęły funkcjonować instytucje kultury. We wrześniu uczniowie wrócili do szkół, ale stan taki trwał tylko dwa miesiące. Ponowne zamknięcie placówek edukacyjnych i kulturalnych nastąpiło w listopadzie i trwało do stycznia 2021 r. Od 18 stycznia 2021 r. starano się wznowić nauczanie stacjonarne, jednak ze względu na zmienną liczbę zachorowań wyglądało to różnie w poszczególnych gminach, powiatach i województwach. Zazwyczaj nauka w szkołach prowadzona była w formie hybrydowej. W tym czasie Ministerstwo Edukacji i Nauki przygotowało przepisy, dzięki którym dyrektorzy szkół i placówek mogli organizować naukę z wykorzystaniem metod i technik kształcenia na odległość. Dyrektorzy mieli wówczas możliwość zawieszania zajęć tradycyjnych stosownie do skali zagrożenia epidemicznego i związanych z tym potrzeb oraz warunków organizacyjnych. Do nauki stacjonarnej uczniowie wszystkich typów szkół wrócili dopiero 31 maja 2021 r.

Rok szkolny 2021/2022 rozpoczął się w trybie stacjonarnym. Jednak sytuacja epidemiczna w naszym kraju nie wygląda najlepiej. Rosnąca liczba zachorowań zmusza wiele szkół do przejścia na naukę zdalną lub pracę w trybie hybrydowym. Z perspektywy czasu wydaje się, że wprowadzenie komunikacji przez komputery było najbardziej symptomatyczną zmianą, jaka zaszła w życiu dzieci i młodzieży oraz pracowników sektora edukacji i kultury w ciągu ostatnich dwóch lat.

Jak na tym tle rysowała się działalność placówek wychowania pozaszkolnego? Otóż placówki te, podobnie jak instytucje kultury, wznowiły działalność

¹ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie szczególnych rozwiązań w okresie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz.U. z 2020 r., poz. 493.

30 maja 2020 r. i po krótkim zamknięciu w listopadzie 2020 r. prowadzą ją z zachowaniem wszelkich zasad bezpieczeństwa i reżimu sanitarnego do chwili obecnej².

Czasowe zamknięcie placówek edukacyjnych realizujących zajęcia dla dzieci i młodzieży w istotny sposób wpłynęło nie tylko na ich kształcenie i wychowanie, ale też odcisnęło piętno na procesach socjalizacyjnych. Warto przypomnieć, że okresowo w czasie pandemii wprowadzono obostrzenia zakazujące swobodnego przemieszczania się osób małoletnich bez towarzystwa ich opiekunów prawnych. Uniemożliwiało to dzieciom i młodzieży uczestnictwo w zabawach podwórkowych, czy wyjście na spacer.

Edukacja zdalna wymusiła na dzieciach i ich opiekunach nie tylko przystosowanie przestrzeni domowych do wymogów szkolnych i alternatywnej organizacji czasu wolnego, ale także naukę tego jak korzystać z wielu różnych programów i narzędzi niezbędnych, by realizować zajęcia online. Początkowy brak spójności technologicznej w sposobie, w jaki prowadzona była edukacja, skutkowałam koniecznością dużego zaangażowania wszystkich podmiotów edukacyjnych. Zmiana modelu nauczania i nowe technologie pochłaniały nauczycieli i rodziców. Mnożyły się pytania, jak realizować program nauczania, jak oceniać uczniów, jak przeprowadzać egzaminy. Opracowywano procedury edukacji zdalnej, wytyczano cele do realizacji, tworzono narzędzia do ewaluacji. W trudnej sytuacji znaleźli się także uczniowie, którzy podobnie jak dorośli, a nawet bardziej, doświadczali wielu problemów i negatywnych emocji związanych z pandemią. Od momentu wprowadzenia edukacji zdalnej pojawiały się sygnały ze strony psychologów, pedagogów i socjologów o zagrożeniach psychicznych, jakie niesie pandemia i odizolowanie od rówieśników³. I choć dla większości młodych ludzi wirtualna przestrzeń Internetu stanowi alternatywą rzeczywistość, to do prawidłowego, zdrowego funkcjonowania potrzebują oni kontaktów z innymi ludźmi, ich bezpośredniej fizycznej obecności. Przynależność jest warunkiem zaspokojenia potrzeb życiowych i rozwojowych. Stąd też w życie człowieka wpisane jest dążenie do utworzenia i utrzymania przynajmniej minimalnej liczby trwałych i znaczących relacji interpersonalnych. Dla dzieci i młodzieży udział w życiu grupy rówieśniczej jest jednym z elementów prawidłowego rozwoju. Relacje z rówieśnikami zaspokajają ważne potrzeby psychiczne, takie jak potrzeba akceptacji, przynależności, uznania, bezpieczeństwa. Odgrywają też istotną rolę w kształtowaniu poczucia własnej wartości oraz sprzyjają otrzymaniu wsparcia

² Stan na 30 listopada 2021 r. Niektóre placówki wychowania pozaszkolnego, jak np. Centrum Młodzieży im. dr. Henryka Jordana w Krakowie, wznowiło działalność już 18 maja 2020 r. Informacja uzyskana od Alicji Nowak-Müller, wicedyrektor Centrum Młodzieży w Krakowie.

³ Ciekawe spojrzenie na sytuację dzieci i młodzieży w pandemii prezentują W. Poleszak i J. Pyżalski w artykule *Psychologiczna sytuacja dzieci i młodzieży w dobie epidemii*, [w:] *Edukacja w czasach pandemii wirusa Covid-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, red. J. Pyżalski, EduAkcja, Warszawa 2020, s. 7–15.

ze strony koleżanek i kolegów, szczególnie w sytuacjach trudnych⁴. Tej możliwości przez dłuższy czas zamknięcia w domach młodzi ludzie byli pozbawieni.

W trakcie edukacji zdalnej modyfikacjom uległy dwa obszary mające istotny wpływ na proces wychowania. Są to relacje wychowanek – nauczyciel/wychowawca oraz relacje rówieśnicze. Obydwa rodzaje relacji bezpośrednio wiążą się z jakością edukacji, determinując jej rezultaty⁵. W pierwszych dniach kwietnia 2020 r. na portalu Librus przeprowadzono ankietę internetową wśród ponad 20 tys. rodziców. Celem była analiza i diagnoza nauczania zdalnego oraz wyzwań, które zostały postawione przed nauczycielami, rodzicami i uczniami. Na pytanie, czego brakuje dzieciom najbardziej, rodzice odpowiedzieli, że bezpośredniego kontaktu z rówieśnikami (59%) oraz z nauczycielami (54%)⁶.

Nowe okoliczności z jakimi musiały zmierzyć się dzieci i młodzież w pierwszym okresie pandemii to m.in.:

- inny model edukacji i konieczność szybkiego przyswojenia nowych technologii związanych z edukacją zdalną (opanowanie metodyki tej edukacji),
- wydłużony czas spędzony przed komputerem, brak odpowiedniego poziomu higieny cyfrowej,
- przebodźcowanie, natłok informacji, lęk i niepewność związana z nową sytuacją,
- przemęczenie, rozdrażnienie, trudności w skupieniu się,
- izolacja społeczna, samotność, brak wsparcia rówieśniczego, monotonia, długotrwałe przebywanie wśród domowników,
- obawa o bezpieczeństwo zdrowotne swoje i osób bliskich,
- ograniczona aktywność na świeżym powietrzu,
- znacznie ograniczony dostęp do zajęć pozalekcyjnych i pozaszkolnych,
- niestosowane do tej pory wymogi sanitarne (noszenie maseczek, mierzenie temperatury w instytucjach publicznych, zachowanie dystansu społecznego)⁷.

⁴ S. Jaskulska, W. Poleszak, *Wykluczenie rówieśnicze*, [w:] *Wychowawcze i społeczno-kulturowe kompetencje współczesnych nauczycieli. Wybrane konteksty*, red. J. Pyżalski, theQstudio, Łódź 2015, s. 155–156, <http://repozytorium.amu.edu.pl:8080/bitstream/10593/14003/1/Wykluczenie%20r%C3%B3wie%C5%9Bnicze.pdf> [dostęp: 4.11.2021].

⁵ Por. J. Pyżalski, *Ważne relacje uczniów i nauczycieli w czasie edukacji zdalnej*, [w:] G. Ptaszek, G.D. Stunża, J. Pyżalski, M. Dębski, M. Bigaj, *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?*, Gdańskie Towarzystwo Psychologiczne, Gdańsk 2020, s. 117, <https://zdalnenauzanie.org/wp-content/uploads/2020/10/edukacja-zdalna.pdf> [dostęp: 15.12.2021]; A. Kosek, A. Wolska, *Budowanie relacji interpersonalnych w klasach I–III w warunkach nauczania zdalnego*, „Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna” 2021, nr 1 (17), s. 17.

⁶ *Jak wygląda nauczanie zdalne w naszych domach. Raport*, 9.04.2020, Librus, <https://portal.librus.pl/artykuly/nauczanie-zdalne-jak-wyglada-w-naszzych-domach-pobierz-raport> [dostęp: 28.10.2021].

⁷ Doniesienia z badań polskich i zagranicznych na temat dobrostanu dzieci i młodzieży w trakcie lockdownu opisane zostały m.in. w artykule P. Brudzińskiej i S. Godawy, *Sytuacja psychospołeczna uczniów podczas pandemii Covid-19 – przegląd badań 2020–2021.04*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Pedagogika” 2021, t. 41, nr 1, s. 123–146, https://apcz.umk.pl/AUNC_PED/article/view/36240 [dostęp: 4.11.2021].

W wielu rodzinach obawa o bezpieczeństwo osób starszych spowodowała ograniczenie kontaktów z dziadkami, którzy przed pandemią w naturalny sposób uczestniczyli w procesie wychowania swoich wnuków. Rodzice, często sami pracujący zdalnie, stanęli wobec konieczności adaptacji do nowej rzeczywistości, gdzie cele zawodowe realizowane były równocześnie z obowiązkami wychowawczymi. Rodziło to wiele problemów, frustracji i prowadziło do sytuacji kryzysowych w domach⁸.

Od początku pandemii pojawiło się wiele artykułów o charakterze popularno-naukowym, jak też opracowań naukowych i raportów z badań, które pozwalają spojrzeć z różnych perspektyw na wpływ pandemii na życie młodych ludzi, nauczycieli, rodziców oraz na działalność instytucji oświatowych⁹. Niniejszy artykuł dotyczy działalności placówek wychowania pozaszkolnego w tym okresie. Autorka przez kilka lat pracowała jako nauczyciel w jednej z placówek w Krakowie. Dobra znajomość instytucji o tym charakterze pozwoliła połączyć refleksję badawczą ze specyfiką pracy kulturalno-oświatowej i lepiej rozpoznać przedmiot badań. Zbierając materiały do opracowania szukano odpowiedzi na pytania: jak placówki wychowania pozaszkolnego poradziły sobie w pandemii?; jakie formy pracy realizowały one dla dzieci i młodzieży w okresie całkowitego zamknięcia?; czy nauczyciele-instruktorzy zauważyli pozytywne efekty pracy online, a jeśli tak, to jakie?; na jakie problemy natrafili oni w czasie pracy zdalnej?; w jaki sposób nauczyciele pomagali dzieciom i młodzieży w rozwiązywaniu problemów wynikających z izolacji rówieśniczej? Koncepcja badań zakładała wykorzystanie rozmów, które przeprowadzono z pracownikami placówek wychowania pozaszkolnego w Polsce. Zebrany w ten sposób materiał został uzupełniony informacjami pochodzącymi z kwerendy wybranych źródeł internetowych. Podjęty temat jest aktualny ze względu na trwanie pandemii oraz konieczność ciągłego dostosowywania się placówek wychowania pozaszkolnego do nowej rzeczywistości. Artykuł nie wyczerpuje tematu, a jest jedynie przyczynkiem do szerszych badań w tym zakresie, podjętych już przez autorkę.

Termin „edukacja” (edukacja zdalna, edukacja na odległość, edukacja online) traktowany jest w opracowaniu szeroko, jako proces wychowania

⁸ Por. T. Bilicki, *Jak pracować z uczniem w kryzysie w czasie pandemii Covid-19?*, [w:] *Edukacja w czasach...*, *op. cit.*, s. 16–19; W. Poleszak, J. Pyżalski, *op. cit.*, s. 7–15.

⁹ Por. m.in. *Edukacja w czasach...*, *op. cit.*; Fundacja Centrum Cyfrowe, *Badanie „Edukacja zdalna w czasie pandemii”*, <https://centrumcyfrowe.pl/edukacja-zdalna/>; *Jak wygląda nauczanie...*, *op. cit.*; S. Jaskulska, B. Jankowiak, *Kształcenie na odległość w Polsce w czasie pandemii COVID-19. Raport*, <https://sites.google.com/view/ksztalcenie-pandemia-raport;eadem,Postawy-nauczycielek-i-nauczycieli-wobec-ksztalcenia-na-odleglosc-w-czasie-pandemii-Covid-19>, „Studia Edukacyjne” 2020, nr 57, s. 47–65, <http://cse.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2020/10/57.pdf>; *Edukacja zdalna – doświadczenia i oceny*, oprac. M. Omyłka-Rudzka, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2021, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_019_21.PDF; A. Bieganowska-Skóra, D. Pankowska, *Moje s@mopoczucie w e-szkole. Raport z badań*, UMCS, Lublin 2020, <https://phavi.umcs.pl/at/attachments/2020/1126/112228-moje-samopoczucie-w-e-szkole-raport-z-badan.pdf> [dostęp: 15.12.2021]; P. Brudzińska, S. Godawa, *op. cit.*

i kształcenia realizowany nie tylko w szkole, ale również w placówkach edukacji równoległej, organizujących czas wolny dzieci i młodzieży.

Organizacja czasu wolnego dzieci i młodzieży przez placówki wychowania pozaszkolnego

Środowisko edukacyjne to jedna z najważniejszych przestrzeni życiowych młodego człowieka. Można je rozpatrywać jako miejsce, w którym odbywa się proces zdobywania wiedzy i umiejętności, jako przestrzeń nawiązywania relacji między wychowankiem a wychowawcą oraz jako przestrzeń nawiązywania relacji rówieśniczych. W procesie kształcenia i wychowania dzieci i młodzież rozwijają w tym środowisku różne kompetencje niezbędne do funkcjonowania w dorosłym życiu. Podstawowym miejscem zdobywania wiedzy i umiejętności jest szkoła. Jednak chęć poznawania świata ma miejsce nie tylko w trakcie nauki szkolnej. Młody człowiek pragnie też samodzielnie odkrywać i kształtować swoje zainteresowania. Sytuacje poza lekcjami są źródłem zdobywania wiedzy tak samo ważnej, jak ta pozyskiwana podczas realizacji programów nauczania. Wiele cech młodych ludzi kształtuje się w trakcie zajęć organizowanych w czasie wolnym. Miejscem, w którym dzieci i młodzież mogą rozwijać swoje zainteresowania są placówki wychowania pozaszkolnego. To instytucje, które od ponad 70 lat funkcjonują w systemie oświaty narodowej, powołane do zaspokajania różnorodnych pasji i zamiłowań młodych ludzi. Mieszczą się w szerokim nurcie edukacji nieformalnej, pełniąc funkcję komplementarną w stosunku do szkoły. Poprzez realizację różnorodnych zajęć poszerzają wiedzę oraz doskonałą umiejętności młodych ludzi, uzupełniając w ten sposób proces edukacji w szkole. Do instytucji o tym charakterze zaliczamy: pałace młodzieży, młodzieżowe domy kultury, ogniska pracy pozaszkolnej, ogrody jordanowskie oraz pozaszkolne placówki specjalistyczne (np. młodzieżowe obserwatoria astronomiczne).

Zgodnie z przepisami zawartymi w rozporządzeniach Ministerstwa Edukacji, placówki wychowania pozaszkolnego realizują zadania edukacyjne, wychowawcze, opiekuńcze, profilaktyczne, prozdrowotne, kulturalne, sportowe i rekreacyjne, wspierające rozwój dzieci i młodzieży¹⁰. Zadania te wynikają bezpośrednio z funkcji czasu wolnego, takich jak:

- funkcja kreatywna, której celem jest zaspokajanie potrzeb samorealizacji oraz rozwijanie zainteresowań, aspiracji, umiejętności, sprawności, talentów i uzdolnień, a także możliwość kierowania własnym rozwojem;
- funkcja rekreacyjna związana z organizowaniem wypoczynku, zabawy i rozrywki;

¹⁰ Rozporządzenie MEN z dnia 2 listopada 2015 r. w sprawie rodzajów i szczegółowych zasad działania placówek publicznych, warunków pobytu dzieci i młodzieży w tych placówkach oraz wysokości i zasad odpłatności wnoszonej przez rodziców za pobyt ich dzieci w tych placówkach, Dz.U. z 2015 r., poz. 1872 ze zm.

- funkcja kształcąca polegająca na rozwijaniu zainteresowań nauką i techniką, a także na kształtowaniu postaw naukowo-badawczych;
- funkcja opiekuńcza obejmująca tworzenie warunków niezbędnych do bezpiecznego rozwoju i przeciwdziałania zjawiskom patologii społecznej;
- funkcja integracyjna, która ma za zadanie zbliżać do siebie dzieci, młodzież i dorosłych mieszkających na danym osiedlu, w dzielnicy, mieście czy wsi oraz tworzyć więzi interpersonalne¹¹.

Wśród ważniejszych kierunków programowych realizowanych przez placówki wymienić należy edukację kulturalną. Poprzez różnego rodzaju zajęcia (plastyczne, muzyczne, taneczne, wokalne, teatralne, filmowe, literackie, manualne, politechniczne, informatyczne) placówki wychowania pozaszkolnego nie tylko kształtują zainteresowania i szczególne uzdolnienia dzieci i młodzieży, ale także uczą ważnej umiejętności – dysponowania czasem wolnym¹².

Potencjałem placówek wychowania pozaszkolnego jest ich różnorodność społeczno-kulturowa. Daje ona wychowankom możliwość poznania innych uczestników zajęć, ich spojrzenia na świat, stylu życia, ale również problemów, z którymi się borykają. Świadomość odmienności zainteresowań i pasji pozwala dzieciom i młodzieży stawać się ludźmi wrażliwymi i empatycznymi.

Do niedawna działalność placówek wychowania pozaszkolnego nie podlegała większym zewnętrznym zakłóceniom. Młodzi ludzie mogli w sprzyjających warunkach rozwijać swoje osobowości. Wszystko uległo zmianie na początku 2020 r., gdy świat stanął przed zagrożeniem w postaci pandemii Covid-19. Pandemia postawiła przed pracownikami tych instytucji nowe wyzwania, jak np. stworzenie procedur działalności i schematów postępowania, poszukiwanie i tworzenie nowych form działalności oraz kontaktów z odbiorcami czy pozyskanie nowych narzędzi pracy. Realizowana w placówkach edukacja kulturalna, obwarowana szeregiem obostrzeń epidemiologicznych, została utrudniona i ograniczona. Wymagała od nauczycieli i animatorów kultury dużej uwagi i pomysłów, aby mogli oni pozostać w bliskiej relacji z dziećmi i młodzieżą. Zmienili się też odbiorcy – dzieci i młodzież pozbawione kontaktów z rówieśnikami, większość czasu spędzające na nauce zdalnej, zamknięte w domu, który nie zawsze był dla nich przyjaznym środowiskiem, oczekiwały wsparcia.

¹¹ K. Denek, *Pedagogiczne aspekty czasu wolnego*, „Lider” 2006, nr 12, s. 12.

¹² K. Grzesiak, *Profilaktyczny wymiar czasu wolnego dzieci i młodzieży w kontekście działalności placówek wychowania pozaszkolnego w Polsce*, [w:] *Przestępczość, resocjalizacja, profilaktyka. Współczesne aspekty*, red. B. Zinkiewicz, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2020, s. 223.

Działalność placówek wychowania pozaszkolnego w pandemii – bilans zysków i strat¹³

Wiosną 2020 r., kiedy wszystkie instytucje oświatowe były zamknięte, placówki wychowania pozaszkolnego jako jedne z pierwszych podjęły decyzję w sprawie organizacji zajęć online. Były to różnego rodzaju interaktywne warsztaty plastyczne, teatralne, baletowe, nauka gry na instrumentach, webinaria, dyskusje, kursy, nauka języków obcych, wirtualne spacery po mieście, wideolekcje (filmowe lekcje muzyki, fotografii, plastyki), transmisje wcześniej nagranych spektakli teatralnych czy koncertów. Organizowano konkursy plastyczne i literackie – uczestnicy przesyłali prace do placówek, a o wynikach informowani byli telefonicznie lub mailowo. Dla dzieci i młodzieży przygotowywano materiały edukacyjne do samodzielnego opracowania (pakiety były drukowane i przekazywane uczestnikom zajęć).

Niektóre imprezy (koncerty, recitale, występy) odbywały się bez udziału publiczności, a transmisję online można było zobaczyć na portalach społecznościowych. Wiele z wymienionych form działania nastawionych było na komunikację z odbiorcami i zachęcanie ich do aktywnego włączania się w wydarzenia kulturalne. Charakter podejmowanych inicjatyw i przedsięwzięć wymuszał pomysłowość i szukanie nowych rozwiązań. Rozpoczęcie pracy z wykorzystaniem Internetu to także posługiwanie się przez placówki portalami społecznościowymi – Facebookiem, Instagramem, kanałami na platformie YouTube. W ten dość kreatywny sposób starano się realizować zadania, jakie kultura zawsze spełniała w sytuacjach kryzysowych – wsparcia i integracji społecznej¹⁴.

Jak podkreślają dyrektorzy placówek wychowania pozaszkolnego, „instytucje te, ze względu na swoją specyfikę i uwarunkowania środowiskowe,

¹³ Informacje na temat działalności placówek wychowania pozaszkolnego w pandemii uzyskano w trakcie konsultacji i rozmów online, przeprowadzonych w okresie październik–listopad 2021 r., z pracownikami placówek wychowania pozaszkolnego: Grażyną Leńczuk, dyrektorem Młodzieżowego Domu Kultury (dalej: MDK) w Jaśle; Alicją Nowak-Müller, wicedyrektorem Centrum Młodzieży im. dr. Henryka Jordana w Krakowie oraz Anną Dranką-Szot, nauczycielem-instruktorem w tym Centrum; Anną Gargałą, wicedyrektorem MDK w Rzeszowie i Bogusławem Tomczakiem, dyrektorem MDK w Rzeszowie; Zbigniewem Dranką, emerytowanym dyrektorem MDK w Jaśle; Zbigniewem Curyłem, dyrektorem MDK im. Mieczysława Kozara-Słobódzkiego w Świdnicy; Pawłem Buszewiczem, nauczycielem-instruktorem w tzw. „MDK na 102” w Krakowie, oraz zebrano w czasie kwerendy źródeł internetowych. Kwerenda polegała na analizie rozporządzeń, regulaminów i procedur organizacji zajęć w czasie pandemii w następujących placówkach: Centrum Młodzieży im. dr. Henryka Jordana w Krakowie, <https://www.cmjordan.krakow.pl>; MDK „Dom Harcerza” im. prof. Aleksandra Kamińskiego w Krakowie, <http://www.mdk-lotnicza.pl>; MDK w Opolu, <https://mdk.opole.pl>; MDK im. Króla Maciusia I w Płocku, <https://mdk-plock.pl>; MDK im. Kornela Makuszyńskiego w Zamościu, <http://www.mdk.zam.pl>; MDK w Białymstoku, <https://www.mdk.bialystok.pl>; MDK im. Mieczysława Kozara-Słobódzkiego w Świdnicy, <https://mdk.swidnica.pl>; MDK „Bielany” w Warszawie, <https://mdkbielany.pl>; MDK w Kutnie, <https://mdkkutno.pl>; Miejski Dom Kultury w Kolbuszowej, <https://mdkkolbuszowa.pl> [dostęp: 21.10.2021].

¹⁴ Por. także: J. Kałęba, *Hybrydowy dom kultury. Jak pandemia zmienia krakowskie centra edukacji kulturalnej*, 30.10.2020, „Gazeta Krakowska”, <https://gazetakrakowska.pl/hybrydowy-dom-kultury-jak-pandemia-zmienia-krakowskie-centra-edukacji-kulturalnej/ar/c13-15258928> [dostęp: 24.11.2021].

wypracowały na swoim terenie różne formy radzenia sobie z problemami, jakie przyniosła pandemia”¹⁵.

W kwietniu i maju 2020 r. Małopolski Instytut Kultury w Krakowie przeprowadził badania ankietowe wśród edukatorów, animatorów kultury, nauczycieli i pracowników małopolskich instytucji kultury skupionych wokół programu „Bardzo Młoda Kultura”. Badanie dotyczyło zmian, jakie zaszły w edukacji kulturalnej w związku z pandemią Covid-19 oraz wdrożeniem zasad dystansu społecznego. W oparciu o wyniki badań zaproponowano dwie kluczowe rekomendacje dla rozwoju edukacji kulturalnej w postpandemicznej rzeczywistości. Pierwsza z nich to „wsparcie dzieci i młodzieży w procesach odtwarzania swoich relacji społecznych oraz uczenia się na nowo współbycia i współorganizacji czasu razem, w grupie [...]”. Druga rekomendacja odnosi się do potrzeby odtwarzania ekosystemu współpracy placówek działających z dziećmi i młodzieżą oraz budowania bezpiecznych rozwiązań dla [dalszej – K.G.] działalności [...]. Należy brać pod uwagę potrzeby rodziców, animatorek i nauczycieli, dzieci i młodzieży – im więcej pojawi się wzajemnego zaufania, tym szybciej możliwe będzie odejście od trybu pracy zainfekowanego wirusem obaw, niepewności, rezerwy wobec innych, będących potencjalnie zagrożeniem”¹⁶.

Od momentu otwarcia, tj. od 30 maja 2020 r., placówki organizują zajęcia w reżimie sanitarnym. Niektóre prowadzone są hybrydowo – z przejściem na tryb on-line, kiedy uczestnicy przebywają na kwarantannie lub uczą się w szkołach w trybie zdalnym. Dla dużych wydarzeń kulturalnych wprowadzono limitowaną liczbę miejsc bądź zrezygnowano z imprez masowych z udziałem publiczności, a skupiono się na zajęciach indywidualnych oraz warsztatach i kursach w małych, kilkusobowych grupach, których liczebność wyznaczona jest przez warunki przestrzenne. W budynkach, gdzie baza lokalowa jest niewystarczająca, niektóre z zajęć realizowane są w plenerze, co w okresie jesienno-zimowo-wiosennym stanowić może istotne ograniczenie.

Niektóre z placówek wychowania pozaszkolnego posiadają ośrodki zamiejscowe, gdzie przenoszą część swojej działalności¹⁷. W ten sposób w czasie wolnym od nauki realizowane są m.in. zajęcia warsztatowe z edukacji ekologicznej, przyrodniczej, jak również bezpiecznego i aktywnego wypoczynku.

W trosce o pracowników i uczestników zajęć w placówkach wychowania pozaszkolnego, na podstawie wytycznych Ministerstwa Edukacji i Nauki,

¹⁵ Informacja uzyskana od Bogusława Tomczaka, dyrektora MDK w Rzeszowie.

¹⁶ J. Mirek, *Edukacja kulturowa w czasie dystansu społecznego – diagnoza i rekomendacje. Raport z badań*, współpraca: K. Dzigańska, W. Idzikowska, A. Janczy, P. Knaś, Małopolski Instytut Kultury w Krakowie, Kraków 2020, s. 4, <https://mik.krakow.pl/wp-content/uploads/Edukacja-kulturowa-w-czasie-dystansu-spoecznego.pdf> [dostęp: 31.10.2021].

¹⁷ Takie ośrodki posiadają m.in. MDK w Jaśle (Ożenna w Beskidzie Niskim) czy Centrum Młodzieży im. dr. Henryka Jordana w Krakowie (Centrum Wypoczynku JordaNova w Gołkowicach Górnych koło Starego Sącza). Informacje uzyskane od Grażyny Leńczuk, dyrektor MDK w Jaśle i Alicji Nowak-Müller, wicedyrektor Centrum Młodzieży w Krakowie.

Głównego Inspektoratu Sanitarnego i Ministerstwa Zdrowia, opracowano procedury postępowania i zachowania nauczycieli, uczestników i rodziców, które obowiązywały w roku szkolnym 2020/2021, jak również są aktualne od 1 września roku szkolnego 2021/2022. W miarę możliwości w placówkach tak organizuje się pracę, aby zachować dystans między osobami, szczególnie w miejscach wspólnych, i ogranicza gromadzenie się dzieci i młodzieży na terenie placówki (np. różne godziny przychodzenia uczestników, różne godziny zajęć oraz unikanie częstej zmiany pomieszczeń, w których odbywają się zajęcia). Rodzice i opiekunowie nie mogą wchodzić na teren placówek. Młodsze dzieci odbierane są przez pracowników przy drzwiach wejściowych. Po zakończeniu zajęć rodzic/opiekun czeka na dziecko przed budynkiem. W niektórych placówkach przed wejściem na zajęcia dzieciom mierzy się temperaturę. Nauczyciele i inni pracownicy zobowiązani są do noszenia maseczek i zachowania dystansu społecznego między sobą. Uczestnicy zajęć, szczególnie dzieci młodsze, nie mogą zabierać ze sobą zbędnych przedmiotów lub zabawek. Wszystkich obowiązują ogólne zasady higieny.

Wiele placówek przy podejmowaniu trudnych decyzji, zwłaszcza jeżeli chodzi o tryb pracy, mogło liczyć na wsparcie ze strony władz miasta i lokalnego sanepidu¹⁸.

Analizując działalność placówek w dobie pandemii dostrzegamy plusy i minusy tej sytuacji. Do korzyści zaliczyć można:

- otwartość na zmiany – środowisko Internetu było dobrą przestrzenią do eksperymentów z innowacjami edukacyjnymi, pojawiały się nowe pomysły na zajęcia i sposoby pracy zdalnej,
- wzajemne wsparcie,
- nabycie przez nauczycieli i animatorów kultury nowych kompetencji (w tym medialnych i cyfrowych),
- współdziałanie pracowników w placówkach i współdziałanie placówek ze sobą (wymienianie się radami na temat pracy w systemie zdalnym),
- większą elastyczność ofert,
- większe grono odbiorców.

Po stronie minusów wskazać można:

- obawy nauczycieli i animatorów, że edukacja kulturalna jest trudna do realizacji bez fizycznego udziału uczestników, co poddawało w wątpliwość sens jej podejmowania,
- zwiększenie liczby obowiązków,
- strach przed zachorowaniem, utratą pracy,
- trudności w zdalnym komunikowaniu się z uczestnikami (brak wygodnej przestrzeni do pracy, niskiej jakości łącze internetowe, nieznajomość

¹⁸ Informacja uzyskana od Bogusława Tomczaka, dyrektora MDK w Rzeszowie.

technologii i narzędzi pracy zdalnej, trudności w obsłudze programów, komunikatorów)¹⁹,

- brak wsparcia w odczytywaniu regulacji prawnych rygoru sanitarnego i ich jednolitej interpretacji,
- wyczerpanie psychicznie i fizycznie pracowników i uczestników zajęć²⁰.

W okresie od marca do czerwca 2020 r. ARTzona, klub Ośrodka Kultury im. C.K. Norwida w Krakowie przeprowadził badania ankietowe wśród uczestników zajęć na temat pandemii i tego, jaką rolę może odegrać działalność domu kultury w rzeczywistości kryzysu, lockdownu i zawieszenia dotychczasowych bezpośrednich mechanizmów działania. Z odpowiedzi ponad stu osób, które wzięły udział w ankiecie online wyłania się bardzo pozytywny obraz domu kultury. Dla respondentów stanowi on:

- lokalną grupę wsparcia, pomocy psychologicznej i ukojenia,
- pomaga w oderwaniu od złych myśli,
- daje możliwości odkrycia nowych ścieżek rozwoju, przydatnych w sytuacji kryzysu i nie tylko²¹.

Pandemia a relacje dzieci i młodzieży z nauczycielem-instruktorem

Jedno z najważniejszych zadań, jakie ma do zrealizowania nauczyciel-wychowawca, to budowanie i utrzymywanie dobrych relacji z dziećmi i rodzicami. Czynnikiem sprzyjającym tworzeniu pozytywnych relacji interpersonalnych są: skuteczna komunikacja oparta na kontakcie bezpośrednim, okazywanie drugiej osobie szacunku, serdeczności i uznania, empatia oraz wzajemne zaufanie²².

Rolą nauczyciela pracującego w placówce wychowania pozaszkolnego jest pomaganie dzieciom w rozwijaniu zainteresowań i pasji, a tym samym w zdobywaniu wiedzy z dziedziny, która ich interesuje. Osoba taka wykonuje również zadania wychowawcze, polegające na wprowadzaniu wychowanków w życie społeczne, oraz zadania opiekuńcze, związane z dbaniem o bezpieczeństwo i zapewnienie realizacji potrzeb bliskości, autonomii,

¹⁹ Por. S. Pijanowski, *Placówki Wychowania Pozaszkolnego wobec potrzeby realizacji edukacji zdalnej, przegląd metod i narzędzi*, <https://www.pswp.edu.pl/artykuly/66-placowki-wychowania-pozaszkolnego-wobec-potrzeby-realizacji-edukacji-zdalnej-przeglad-metod-i-narzedzi> [dostęp: 15.12.2021].

²⁰ Informacje uzyskane od wymienionych wcześniej pracowników placówek wychowania pozaszkolnego oraz zebrane w czasie kwerendy źródeł internetowych (patrz przypis 13). Por. także: J. Mirek, *op. cit.*, s. 10–11.

²¹ *Kreacje. W sieci kultury. Raport do przeczytania [i przemyślenia]*, oprac. W. Idzikowska, Ośrodek Kultury im. C.K. Norwida, Kraków 2000, <http://okn.edu.pl/wp-content/uploads/2020/07/Raport-Kreacje-w-Sieci-Kultury-do-czytania-i-przemyslenia.pdf> [dostęp: 4.11.2021].

²² B. Jakimiuk, *Praca nauczyciela jako obszar budowania relacji interpersonalnych*, „Szkoła – Zawód – Praca” 2016, nr 11, s. 122–125.

inicjatywy. Nauczyciel-wychowawca to opiekun, przewodnik i wrażliwy obserwator²³.

Podstawą wsparcia jest relacja, jaką nawiązuje nauczyciel z wychowankiem. Przyjmuje ona często formę relacji mistrz – uczeń²⁴. Kontakt oparty jest na dobrej znajomości dziecka oraz na dopasowaniu wymagań do jego indywidualnych możliwości i potrzeb. Relacje wychowanka z nauczycielem charakteryzują się bezpośrednim kontaktem, zaangażowaniem we wspólne działania, budowaniem więzi opartych na szacunku i zrozumieniu. Nauczyciel współpracując z młodym człowiekiem wspiera go w rozwoju, oddziałuje na jego emocje, zainteresowania, uzdolnienia. To także sposób na kształtowanie pewności siebie, krytycznego myślenia i kreatywności, opierający się na projektowaniu działań z wychowankiem, a nie wyłącznie dla wychowanków. Głównym środkiem do osiągnięcia tego celu jest praca na osobistych, partnerskich relacjach między nauczycielem a uczestnikami. Młodzi ludzie traktowani są jako współgospodarze miejsca do którego uczęszczają. Takie doświadczenia jak odpowiedzialność, możliwość dyskusji, poczucie bycia członkiem większej społeczności uruchamiają podstawowe procesy rozwojowe i wychowawcze²⁵.

Oprócz relacji z nauczycielem, równie ważna dla rozwoju i wychowania młodego człowieka jest grupa w której przebywa. Grupę rówieśniczą można zdefiniować jako organizm społeczny wyróżniający się ze względu na typ więzi, bliskie, nacechowane wzajemną aprobatą uczestnictwo²⁶. Dzieci w wieku szkolnym i młodzież są zazwyczaj uczestnikami kilku grup: formalnej grupy rówieśniczej jaką jest klasa szkolna, zorganizowana dla ściśle określonych celów dydaktycznych i wychowawczych, oraz pozaszkolnych grup rówieśniczych. Te drugie charakteryzują się spontanicznością powstania, dobrowolnością udziału oraz spójnością funkcjonalną, czyli uznawaniem podobnych wartości, potrzeb i zainteresowań oraz respektowaniem tych samych reguł²⁷. Młodzi ludzie w gru-

²³ S. Jabłoński, A. Ratajczyk, *Opieka i wychowanie. Wczesny wiek szkolny: wiek: 5/6-8/9 lat*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa [cop. 2014], s. 37, http://produkty.ibe.edu.pl/docs/ndn/NDN_Opieka_i_wychowanie_3_Wczesny_wiek_szkolny.pdf [dostęp: 25.10.2021].

²⁴ Relacja mistrz – uczeń to inaczej tutoring nauczycielski, czyli metoda kładąca nacisk na indywidualne podejście do dziecka. Zakłada ona, że między wychowawcą a wychowankiem występuje różnica kompetencji. Wychowawca określa granice relacji, stawia wymagania i umożliwia wychowankowi doświadczenie satysfakcji z własnych działań, pomaga mu budować przekonanie o byciu kompetentnym. Obydwie strony odnoszą korzyści rozwojowe z uczestniczenia w tutoring. Por. *ibidem*, s. 34.

²⁵ Nowe spojrzenie na rolę nauczyciela-wychowawcy w organizacji czasu wolnego dzieci i młodzieży prezentuje Dorota Dolata w artykule *Coaching we wspomaganie organizacji czasu wolnego u młodzieży*, [w:] *Kultura czasu wolnego we współczesnym świecie*, red. V. Tanaś, W. Welskop, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Biznesu i Nauk o Zdrowiu, Łódź 2016, s. 44–53. Autorka podkreśla rolę wychowawcy w uczeniu wychowanka, w jaki sposób zarządzać własnym czasem wolnym.

²⁶ T. Pilch, *Grupa rówieśnicza jako środowisko wychowawcze*, [w:] *Pedagogika społeczna: człowiek w zmieniającym się świecie*, red. T. Pilch, I. Lepalczyk, wyd. 2 rozsz. i popr., Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 1995, s. 175.

²⁷ M. Winiarski, *Grupa rówieśnicza*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, suplement A–Ż, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2010, s. 166.

pie kształtują nie tylko kompetencje społeczne, takie jak wchodzenie w role lideryskie, podporządkowywanie się zasadom, nawiązywanie przyjaźni. Grupa przyczynia się także do rozwoju poznawczego. Współpraca, dyskusje i możliwość wymiany poglądów sprawiają, że grupowe rozwiązywanie problemów jest efektywniejsze niż mierzenie się z nimi indywidualnie²⁸. Z pozaszkolnych grup rówieśniczych rekrutują się zazwyczaj uczestnicy zajęć w placówkach wychowania pozaszkolnego.

Zajęcia w czasie wolnym różnią się od zajęć szkolnych. Podstawowe różnice to: dobrowolność uczestnictwa i wolność w wyborze rodzaju zajęć, ich atrakcyjność i różnorodność, aktywizacja wychowanków w czasie zajęć, indywidualne podejście do wychowanka, dostosowanie działalności danej pracowni do potrzeb i zainteresowań wychowanków, brak ocen. O ile w szkole obowiązuje sztywna struktura organizacyjna i programowa, o tyle w placówce wychowania pozaszkolnego w czasie zajęć dziecko pracuje we własnym tempie, a prowadzący może dostosować metody pracy do jego możliwości²⁹.

Kontakt młodego człowieka z nauczycielem-instruktorem i grupą zyskał ogromne znaczenie w czasie pandemii. Spotkania online, tutoriale, wspólne opracowywanie tematów zajęć i sposobów ich realizacji, przygotowywanie zadań (np. w czasie zajęć teatralnych nagranie sceny ze swoim udziałem, przygotowanie animacji według specjalnie opracowanych zasad) dawały uczestnikom nie tylko namiastkę normalności, ale też realne wsparcie psychiczne.

Nauczyciele-instruktorzy w trakcie rozmów na temat form wsparcia dzieci i młodzieży – uczestników zajęć w czasie pandemii, powiedzieli m.in.:

Moje relacji z młodymi ludźmi są dość bliskie. Każdy z prowadzonych przeze mnie zespołów teatralnych ma swoją grupę messengerową. W pierwszym okresie pandemii dość często korzystaliśmy z niej nie tylko w celach zawodowych, ale także po to, żeby zwyczajnie pogadać. Takie „pogadanie” uprawialiśmy też prywatnie, jeśli tylko była taka potrzeba³⁰.

Uczestnicy zajęć w naszym MDK-u nie są anonimowi. Jeśli jest taka potrzeba, kontaktujemy się z nimi również poza zajęciami, udzielając wsparcia. To są formy, dzięki którym dzieci i młodzież czują się „zaopiekowane”. Nauczyciele-instruktorzy nie narzucają się, ale są obecni i służą rozmową i pomocą w razie potrzeby i to przynosi efekty.

W obecnej sytuacji zdecydowana większość nauczycieli pracujących w placówkach wychowania pozaszkolnego uświadomiła sobie wartość swojej pracy, swoją rolę w edukacji i znaczenie swojej obecności w życiu wychowanków³¹.

²⁸ S. Jaskulska, W. Poleszak, *op. cit.*, s. 165.

²⁹ M. Żelazkiewicz, *Skuteczność wychowawcza innowacji w zajęciach pozalekcyjnych*, Ossolineum, Wrocław 1980, s. 71.

³⁰ Fragment rozmowy przeprowadzonej przez autorkę z Pawłem Buszewiczem, nauczycielem i reżyserem, prowadzącym amatorskie zespoły teatralne dla dzieci, młodzieży i dorosłych (Teatr Między Wierszami, Grupa Warsztatowa Sceny 5na3, Grupa Warsztatowa Junior), laureatem licznych nagród i wyróżnień na przeglądach i festiwalach wojewódzkich i ogólnopolskich. Paweł Buszewicz pracuje w „MDK na 102” w Krakowie.

³¹ Fragment rozmowy przeprowadzonej przez autorkę z Grażyną Leńczuk, dyrektorką MDK w Jaśle.

Wsparcie młodego człowieka poprzez wysłuchanie, rozmowę, ale też samą obecność wychowawcy jest bardzo ważne, ponieważ jak wskazują liczne, cytowane w niniejszym opracowaniu raporty na temat edukacji w czasie pandemii, stan psychofizyczny dzieci i młodzieży uległ w tym czasie znacznemu pogorszeniu.

[...] należy z całą stanowczością przewartościować cele edukacji w placówkach oświatowych z nadrobienia braków programowych na rzecz przywrócenia dobrostanu psychofizycznego dzieci; szczególną uwagę powinniśmy skierować na diagnozę funkcjonalną aktualnego stanu zdrowia fizycznego i psychicznego uczniów w każdej placówce; należy stworzyć sieć wsparcia dla uczniów, rodziców i nauczycieli [...]³².

Podsumowanie

Placówka wychowania pozaszkolnego to miejsce, w którym dziecko odnajduje aprobatę, życzliwość, szacunek i dobre relacje z rówieśnikami. Po wprowadzeniu lockdownu instytucje te bardzo szybko przeszły na nowy tryb pracy, rozpoczynając działalność zdalną. Wymagała ona od nauczycieli-instruktorów uwagi i pomysłowości, aby w zaistniałej sytuacji zachować bliskie relacje z uczestnikami zajęć – dziećmi i młodzieżą. Mimo różnych problemów z którymi przyszło zmierzyć się placówkom wychowania pozaszkolnego w czasie pandemii, realizowały one swoją misję. Od maja 2020 r. placówki te wróciły do pracy bezpośredniej z uczestnikiem.

Analizując działalność placówek w czasie lockdownu można stwierdzić, że poprzez ciekawe, nowatorskie rozwiązania, które przekładały się na formy zajęć w czasie wolnym, w dużym stopniu rekompensowały one dzieciom i młodzieży brak kontaktów rówieśniczych oraz pomagały w przezwyciężaniu kryzysów związanych z trudnym okresem izolacji. Wspierały także działania szkół, służąc pomocą nauczycielom i uczniom. Duża w tym zasługa nauczycieli-instruktorów pracujących z młodymi ludźmi. Tylko dzięki ich zaangażowaniu i kreatywności możliwe było szybkie przejście na pracę zdalną oraz wdrażanie nowych pomysłów w czasie zajęć.

[...] „dom kultury” to nie instytucja, konkretne miejsce, przestrzeń, tylko człowiek, który wokół siebie, swojego pomysłu buduje coś ważnego dla drugiego człowieka³³.

Podsumowując, placówki wychowania pozaszkolnego to instytucje które nie tylko organizują czas wolny dzieci i młodzieży, ale też w trudnych chwilach dają wsparcie i pomoc całemu środowisku na rzecz którego pracują.

³² P. Brudzińska, S. Godawa, *op. cit.*, s. 141.

³³ *Kreacje. W sieci...*, *op. cit.*, s. 3.

Bibliografia

- Bieganowska-Skóra A., Pankowska D., *Moje s@mopoczucie w e-szkole. Raport z badań*, UMCS, Lublin 2020, <https://phavi.umcs.pl/at/attachments/2020/1126/112228-moje-samopoczucie-w-e-szkole-raport-z-badan.pdf> [dostęp: 15.12.2021].
- Bilicki T., *Jak pracować z uczniem w kryzysie w czasie pandemii Covid-19?*, [w:] *Edukacja w czasach pandemii wirusa Covid-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, red. J. Pyżalski, EduAkcja, Warszawa 2020, s. 16–19.
- Brudzińska P., Godawa Sz., *Sytuacja psychospołeczna uczniów podczas pandemii Covid-19 – przegląd badań 2020–2021.04*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Pedagogika” 2021, t. 41, nr 1, s. 123–146, https://apcz.umk.pl/AUNC_PED/article/view/36240 [dostęp: 4.11.2021].
- Centrum Młodzieży im. dr. H. Jordana w Krakowie, <https://www.cmjordan.krakow.pl> [dostęp: 21.10.2021].
- Denek K., *Pedagogiczne aspekty czasu wolnego*, „Lider” 2006, nr 12, s. 8–14.
- Dolata D., *Coaching we wspomaganianiu organizacji czasu wolnego u młodzieży*, [w:] *Kultura czasu wolnego we współczesnym świecie*, red. V. Tanaś, W. Welskop, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Biznesu i Nauk o Zdrowiu, Łódź 2016, s. 43–54.
- Edukacja zdalna – doświadczenia i oceny*, oprac. M. Omyłka-Rudzka, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2021, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_019_21.PDF [dostęp: 15.12.2021].
- Fundacja Centrum Cyfrowe, *Badanie „Edukacja zdalna w czasie pandemii”*, <https://centrumcyfrowe.pl/edukacja-zdalna> [dostęp: 15.12.2021].
- Grzesiak K., *Profilaktyczny wymiar czasu wolnego dzieci i młodzieży w kontekście działalności placówek wychowania pozaszkolnego w Polsce*, [w:] *Przestępczość, resocjalizacja, profilaktyka. Współczesne aspekty*, red. B. Zinkiewicz, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2020, s. 203–227.
- Jabłoński S., Ratajczyk A., *Opieka i wychowanie. Wczesny wiek szkolny: wiek: 5/6-8/9 lat*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa [cop. 2014], http://produkty.ibe.edu.pl/docs/ndn/NDN_Opieka_i_wychowanie_3_Wczesny_wiek_szkolny.pdf [dostęp: 25.10.2021].
- Jak wygląda nauczanie zdalne w naszych domach. Raport*, 9.04.2020, Librus, <https://portal.librus.pl/artykuly/nauczanie-zdalne-jak-wyglada-w-naszyc-domach-pobierz-raport> [dostęp: 28.10.2021].
- Jakimiuk B., *Praca nauczyciela jako obszar budowania relacji interpersonalnych*, „Szkoła – Zawód – Praca” 2016, nr 11, s. 118–128.
- Jaskulska S., Jankowiak B., *Kształcenie na odległość w Polsce w czasie pandemii COVID-19. Raport*, <https://sites.google.com/view/ksztalcenie-pandemia-raport> [dostęp: 15.12.2021].
- Jaskulska S., Jankowiak B., *Postawy nauczycielek i nauczycieli wobec kształcenia na odległość w czasie pandemii Covid-19*, „Studia Edukacyjne” 2020, nr 57, s. 47–65, <http://cse.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2020/10/57.pdf> [dostęp: 15.12.2021].
- Jaskulska S., Poleszak W., *Wykluczenie rówieśnicze*, [w:] *Wychowawcze i społeczno-kulturowe kompetencje współczesnych nauczycieli. Wybrane konteksty*, red. J. Pyżalski, theQstudio, Łódź 2015, s. 155–175, <http://repozytorium.amu.edu.pl:8080/bitstream/10593/14003/1/Wykluczenie%20r%C3%B3wie%C5%9Bnicze.pdf> [dostęp: 4.11.2021].

- Kałęba J., *Hybrydowy dom kultury. Jak pandemia zmienia krakowskie centra edukacji kulturalnej*, 30.10.2020, „Gazeta Krakowska”, <https://gazetakrakowska.pl/hybrydowy-dom-kultury-jak-pandemia-zmienia-krakowskie-centra-edukacji-kulturalnej/ar/c13-15258928> [dostęp: 24.11.2021].
- Kosek A., Wolska A., *Budowanie relacji interpersonalnych w klasach I–III w warunkach nauczania zdalnego*, „Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna” 2021, nr 1 (17), s. 15–28.
- Kreacje. W sieci kultury. Raport do przeczytania [i przemyślenia]*, oprac. W. Idzikowska, Ośrodek Kultury im. C.K. Norwida, Kraków 2000, <http://okn.edu.pl/wp-content/uploads/2020/07/Raport-Kreacje-w-Sieci-Kultury-do-czytania-i-przemyslenia.pdf> [dostęp: 4.11.2021].
- Miejski Dom Kultury w Kolbuszowej, <https://mdkkolbuszowa.pl> [dostęp: 21.10.2021].
- Mirek J., *Edukacja kulturowa w czasie dystansu społecznego – diagnoza i rekomendacje. Raport z badań*, współpraca: K. Dzigańska, W. Idzikowska, A. Janczy, P. Knaś, Małopolski Instytut Kultury w Krakowie, Kraków 2020, <https://mik.krakow.pl/wp-content/uploads/Edukacja-kulturowa-w-czasie-dystansu-spoecznego.pdf> [dostęp: 31.10.2021].
- Młodzieżowy Dom Kultury „Bielany” w Warszawie, <https://mdkbielany.pl> [dostęp: 21.10.2021].
- Młodzieżowy Dom Kultury „Dom Harcerza” im. prof. Aleksandra Kamińskiego w Krakowie, <http://www.mdk-lotnicza.pl> [dostęp: 21.10.2021].
- Młodzieżowy Dom Kultury im. Kornela Makuszyńskiego w Zamościu, <http://www.mdk.zam.pl> [dostęp: 21.10.2021].
- Młodzieżowy Dom Kultury im. Króla Macjusia I w Płocku, <https://mdk-plock.pl> [dostęp: 21.10.2021].
- Młodzieżowy Dom Kultury im. Mieczysława Kozara-Słobódzkiego w Świdnicy, <https://mdk.swidnica.pl> [dostęp: 21.10.2021].
- Młodzieżowy Dom Kultury w Białymstoku, <https://www.mdk.bialystok.pl> [dostęp: 21.10.2021].
- Młodzieżowy Dom Kultury w Kutnie, <https://mdkkutno.pl> [dostęp: 21.10.2021].
- Pijanowski S., *Placówki Wychowania Pozaszkolnego wobec potrzeby realizacji edukacji zdalnej, przegląd metod i narzędzi*, <https://www.pswp.edu.pl/artykuly/66-placowki-wychowania-pozaszkolnego-wobec-potrzeby-realizacji-edukacji-zdalnej-przeglad-metod-i-narzedzi> [dostęp: 15.12.2021].
- Pilch T., *Grupa rówieśnicza jako środowisko wychowawcze*, [w:] *Pedagogika społeczna: człowiek w zmieniającym się świecie*, red. T. Pilch, I. Lepalczyk, wyd. 2 rozsz. i popr., Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 1995, s. 174–186.
- Poleszak W., Pyżalski J., *Psychologiczna sytuacja dzieci i młodzieży w dobie epidemii*, [w:] *Edukacja w czasach pandemii wirusa Covid-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, red. J. Pyżalski, EduAkcja, Warszawa 2020, s. 7–15.
- Pyżalski J., *Ważne relacje uczniów i nauczycieli w czasie edukacji zdalnej*, [w:] G. Ptaszek, G.D. Stunża, J. Pyżalski, M. Dębski, M. Bigaj, *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?*, Gdańskie Towarzystwo Psychologiczne, Gdańsk 2020, s. 112–123, <https://zdalnenauczanie.org/wp-content/uploads/2020/10/edukacja-zdalna.pdf> [dostęp: 15.12.2021].

- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 2 listopada 2015 r. w sprawie rodzajów i szczegółowych zasad działania placówek publicznych, warunków pobytu dzieci i młodzieży w tych placówkach oraz wysokości i zasad odpłatności wnoszonej przez rodziców za pobyt ich dzieci w tych placówkach, Dz.U. z 2015 r., poz. 1872 ze zm.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie szczególnych rozwiązań w okresie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, Dz.U. z 2020 r., poz. 493.
- Winiarski M., *Grupa rówieśnicza*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, suplement A–Ż, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2010, s. 163–171.
- Żelazkiewicz M., *Skuteczność wychowawcza innowacji w zajęciach pozalekcyjnych*, Ossolineum, Wrocław 1980.

